

MODAL SÓZLERDİN SINTAKSISLIK XIZMETI

D. Iskenderova

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 2-kurs magistrantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20269384>

Annotaciya: Oydı bildiriwdiń eń kishi birligi – gáp. Gápten kishi tillik birlikler (sóz dizbegi, sóz t.b.) oydı bildire almaydı, olar nominativlik xızmet atqaradı. Sonlıqtan oylaw tilde gáp arqalı kórinip, iske asadı. Al, gáp sózlerden, sóz dizbeklerinen turatuǵınlıǵı belgili. Gáp belgili bir pikirdi ańlatıwı menen birge, bul pikirge sóylewshiniń qatnasın da bildiredi. Sóylewshiniń pikirine onıń mazmunına hár túrli qatnasları tiykarınan modal sózler arqalı bildiriledi.

Gilt sózler: sintaksislik xızmet, subyektivlik baha, obyektivlik haqıyqatlıq, modallıq máni, kiris aǵza, qospa bayanlawısh, emocionallıq-modallıq qatnas, "múmkin" modal sózi.

Modal sózler – sóylewshi tárepinen ayılǵan pikirdiń anıqlıǵın támiyinlewge, ayılǵan pikirge isenim yaki gúman, onıń shınlıqqa sáykesligin tastıyıqlaw yamasa biykarlaw, boljaw hám t.b. qatnasların ańlatadı.

Sintaksislik jaqtan modal sózler ulıwma gápke yamasa onıń bir aǵzasına qatnaslı bolıp, ayılǵan pikirge subyektivlik bahanı bildiredi. Olardıń bir toparı (báلكim, álbette, menińshe, mısalı) gáptiń basqa aǵzaları menen sintaksislik baylanısqa túspeydi, tek mánilik jaqtan ǵana baylanısadı. Mısalı: *Álbette*, bir qızdıń meni oylap, men tuwralı saǵınıshlı azap shekkeni, maǵan ashıq bolǵanı ózimde heshqashan sezilmegen bir tatlı sezim oyattı (K.Raxmanov). *Báلكim*, olar sennen mázi bir qulaq qurıshın qandırmaytuǵın qosıq kútip otırǵan shıǵar, *báلكim*, «hawazı bolǵanda úsh jıldan berli nege esitpeymiz!» dep mensinbey otırǵan shıǵar? (K.Raxmanov). Bul tuwralı joldas Sársenbaevqa da aytım, biraq ol da Yusupovanıń máselesin qarawdı nemquraydılıqqa salıp júr. *Menińshe*, qosıq aytıwdıń heshqanday ayıbı joq (K.Raxmanov) *Menińshe*, bunday ójetlikke, ózi boldılıqqa ırq bermew kerek (Ó.Xojaniyazov).

Al ayırım modal sózler tek qospa bayanlawıshtıń quramında qollanıladı. Mısalı: ... onıń familiyasın heshkim bilmese *kerek*. Jekkelikte tuwılǵan óz oylarına heshkim tánha óz kózi menen qarap, biypárwa bolmawı *tiyis*. Arańızda aǵa bolıwı *dárkar* (T.Qayıpbergenov). Nazdı bul jaqta qaldırıp, awılǵa qaytıp barsam, oyaqtaǵılar endi onıń kelmeyin degeni dep oylawı *múmkin* (K.Raxmanov).

Modallıq máni eń aldǵı menen sóylewde kórinedi hám olar túrli intonaciýalar menen ayılıp, sóylewshiniń pikirine onıń mazmunına hár qıylı qatnasların bildiredi. Mısalı: *Demek*, insan ushın keshirilmes bas qátelik – anaǵa húrmetsizlik! *Shınında*, bul ruwxıy jaqtan kóbirek túsinikti talap etedi. Dúnyanı gózzal qılıw ushın tariyxtı kóp úyreniw kerek. Haqıyqıy aqıllı adamlar, *kerisinshe*, buzılǵan eldi dúzeydi. Qaraqalpaq tili de ana xalqımız ushın ózinshe bir kópir, *álbette!* (T.Qayıpbergenov). Anası awırıp atırǵanlıqtan bul jaqqa kele almaydı dep esitip edim, *demek*, endi qaytpaytuǵın bolıp kelgen bolsa, anasın qaytpas saparǵa jóneltken shıǵar (K.Raxmanov). *Shınında*, álleqashan tań atıp, jaqtı tusıp ketken eken (K.Raxmanov).

Bul mısallarda modal sózler pikirdiń juwmaǵın (demek), haqıyqatlıǵın (shınında), bir pikirdiń ekinshi pikirge qarama-qarsılıǵın (kerisinshe), isenimdi (álbette) bildirip kelgen hám olar gápkerdiń hár qıylı orınlarında qollanılgan. Bul modal sózlerdiń sintaksislik ózgesheligi bolıp tabıladı, yaǵnıy, modal sózlerdi basqa sóz shaqaplarınan ayırıwda onıń forması semantikası menen birqatarda xızmeti da áhmiyetli rol atqaradı. “Modal sózler sintaksislik jaqtan pútin gáp mazmunına yaki onıń bir aǵzasına qatnaslı bolıp, ayılǵan pikirlerge subyektivlik bahanı bildiredi

hám olardıń bir toparı gáptiń basqa aǵzaları menen baylanısqa túspey, tek mánilik jaqtan ǵana baylanısadı”¹. Bunday modal sózler sintaksislik xızmeti jaǵınan gápte kiris aǵza xızmetinde keledi. “Kiris aǵzalar sóylewshiniń obyektivlik haqıyqatlıqqa bolǵan hár túrli modallıq, emocionallıq, maqullaw hám biykarlaw t.b. qatnasların bildiredi”². Biraq “modal sóz” hám “kiris aǵza” túsinipleri óz ara teń emes, sebebi modal sóz morfologiyalıq qubılıs, al kiris aǵza sintaksislik qubılıs bolıp, kiris aǵza xızmetinde modal sózden basqa da sóz shaqapları kele beredi. Modal sózler kiris aǵza xızmetinde keletuǵın sóz shaqaplarınıń biri bolıp tabıladı.³ Modal sózler kiris aǵza xızmetinde tómendegishe mánide keledi:

1. Aytilǵan oy-pikirdiń, haqıyqatlıǵın, durıslıǵın tastıyqlap, oǵan isenimli bildiriwshi modal sózler gápte ayırılmanıp qollanılıp, kiris aǵza xızmetin atqaradı: álbette, haqıyqatında da, durısında, shınında, rasında, anıǵında, tiykarında, haslında, shubhasız, sózsiz, sóz joq hám t.b. Mısalı: *Haqıyqatında da*, onda onıń bunday keyipte bolıwına haqısı joq edi. *Shınında*, endi bizge júk kóteretuǵın nar kerek edi (Ó.Xojaniyazov). *Haqıyqatında da*, erik baǵ júdá payızlı edi (M.Nızanov). – *Tuwrı*, sháriyatta nashar erkekke tiklenip qaramawı kerek (K.Sultanov). *Durıs*, balam, mallar toq bolsa, baylıǵımız arta beredi (ǒ.Seytnazarov). *Haqıyqatında*, Aydos qolǵa tússe tamam, jeńis dabilın qaǵa bersek boladı (T.Qayıpbergenov). *Álbette*, awıl bulkáradada pitegene tınısh uyqılaytuǵın boldı (Sh.Seytov). *Shınında*, ol hamal ushın tuwılǵan aqılsız túye edi (T.Qayıpbergenov). *Anıǵında*, bul iste meniń de, seniń de aralasatuǵın ornımız joq-aw (K.Raxmanov). *Durıs*, buǵan sizler de gúmanlısız (T.Qayıpbergenov). Ele bir jaqtan kelip qaladı. *Sóz joq*, bir jańalıq penen keledi (T.Qayıpbergenov).

Bunday modal sózler gáptiń basında, ortasında keledi.

2. Pikirdiń anıq emes ekenligin bildiriwshi modal sózler. Bular pikirdiń gúmilji ekenligin, shamalaw, dussmallaw mánilerin bildiredi: shaması, mágár, bálki, bálkim, múmkin, itimal, sirá, qaydem t.b. Bul modal sózler gáptiń basında, gáptiń ortasında, ayırım jaǵdaylarda gáptiń aqırında da keledi hám gápte sintaksislik xızmeti jaǵınan kiris aǵza boladı. Mısalılar: Shártnama degenniń bizlerge pálendey kóringeni menen onıń ushın álle netken bir japıraq qaǵaz shıǵar, *bálkim* (Sh.Seytov). *Bálkim*, sol qushaqtıń bir jerinde Shortanbay boyı da bar shıǵar-aw (Sh.Seytov). *Shaması*, bul jerden sen burın júrip kórmegenseń dedi, – direktor! (T.Qayıpbergenov). *Qáydem*, Jumagúldiń úyretkenlerin aytayın, áytewir (T.Qayıpbergenov). *Múmkin*, altı kózdiń ornına jigirma kóz salınǵan shıǵar? (T.Qayıpbergenov). El dúmpiwine shıdamay ózin-ózi jazalaǵanı ma? *Múmkin*, solay shıǵar (T.Qayıpbergenov). – *Áy, qáydem*, allanıń baslaǵanı bardı dá!... (Sh.Seytov). *Qonaq, shaması*, sınıshıl boldı ǵoy, baydıń “bizikinen pás” dep júrgen az boz ǵunanın qálepti (Sh.Seytov). *Itimal*, ol wádesinen shıǵar (Ó.Xojaniyazov). *Sirá*, jolbarıstıń qaraqulaǵı bolmasa qáyter deyseń, mına Sıdıǵında da qásiyet joq... (Sh.Seytov).

“Múmkin” modal sózi gáp aqırında bayanlawıstıń quramında komponentlik modal sóz bolıp kelgeninde kiris aǵza xızmetin atqarmaydı, tek gáp basında kelse kiris aǵza boladı. Mısalı: Usınnan keyin onıń ne dewi *múmkin* (T.Qayıpbergenov).

“Kiris aǵzalar pútin gápten anlasılǵan pikirge yaki onıń bir aǵzasına qatnasına qaray belgili mánilik ózgesheliklerge iye boladı⁴. Al jekke mánili modal sózler ulıwma gápke, pikirge tiyisli

¹ Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. – Нөкис: Билим, 1994. – Б. 411-414.

² Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. – Нөкис: Билим, 1992. – Б. 355-356.

³ Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. – Нөкис: Билим, 1992. – Б. 355-357.

⁴ Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 582-588.

modallıqtı ańlatadı. Sonlıqtan da ayırım izertlewshiler bunday sózlerdi kiris modal sózler⁵ dep te ataydı.

3. Aytılğan pikirge emocionallıq-modallıq qatnas, yaǵnıy, qıynalıw, tilek etiw, ótinish, árman etiw, tańlanıw, ókiniw mánilerin ańlatadı: ádirá qaldıq, átteń, baxtıımızǵa, meniń baxtıma, tilekke qarsı, iqtıyarı, ne qılayıq, meyli, áytewir, qáne, qánekey, neteseń, t.b. Mısalılar: *Tilekke qarsı*, ol kisi búgin joq, erteń keledi, – dedi. Bir jaqsı jeri, *meniń baxtıma*, Rozanıń ata-anası kelmegegen eken (Ó.Ayjanov). Bilgeni sol bolsa, *ıqtıyarı* (Ó.Xojaniyazov). Men eń bolmasa qasımda bir adamnıń qalǵanın tiler edim, *baxtıma*, ayanıshlı túr menen qıyılıp bir qaradı da, Gúlásen de shıǵıp ketti (Sh.Seytov). – *Qáne*, meniń talaq xatımdı ber! – dedi kúyewine jay-paraxat, tap bir heshnárse kórmegendeı (Sh.Seytov). *Qánekey*, jiberip aldıra qoyatuǵın isenimli adam bola qoysa! (Sh.Seytov). Jası seksenge barıp qalsa da ǵarrı ele tándar, *átteń*, kempirge jarımaǵan, ózine jarısıp jasay almay erterek óle bergen (T.Qayıpbergenov). *Áytewir*, xalqı biz ushın jaqsılıq ákeledi... (T.Qayıpbergenov). *Meyli*, qolnızdan kelgenshe, qálegenińizshe sawıp alıń (Q.Mátmuratov).

4. Sóylewshiniń pikiriniń dáslepki pikir menen baylanıslılıǵın, birgeligin, nátiyjesin, juwmaǵın, sheshimin bildirip keledi: aqırı, olay bolsa, demek, qullası, qısqası, sóytip, nátiyjede, qısqasın aytqanda, t.b. Mısalı: *Demek*, bir tuwısqannıń músiybetine, ekinshi tuwısqan jilasa táájúp emes degen juwmaq shıǵaramız, taqsır (Q.Mátmuratov). Súrip ótken ǵarrılar merekede ómirin solay gúrriń etedi, olar jaslıq jigerin mázi kúydirmegen-dá, *aqırı* (Sh.Seytov). Ol barlıq qáwip-qáterdiń, qorqınishtıń, *qullası*, hámmesin de tarsa yadınan shıǵarǵan edi (Sh.Seytov). *Qısqasın aytqanda*, onıń qayda barıp, qayda qonıp júrgenin ózinen basqa heshkim bilmeytuǵın edi (Sh.Seytov).

5. Bayan etilgen pikirdiń kimge tiyisli ekenligin, deregin bildiredi: menińshe, meniń oyımsha, bayqawınsha, pámleniwinsha, onıń aytıwinsha, t.b. Mısalı: Biraq, *meniń oyımsha*, aldımızdaǵı kúymede baratırǵan Mitriy tóre qazaq penen qaraqalpaqtıń birligin buza ma dep qorqaman (T.Qayıpbergenov). *Menińshe*, olar ógiz ornına ózlerin jegedi, lekin egedi (T.Qayıpbergenov).

6. Aytılğan pikirdi eske túsiriw, eskertip ótiw, misalǵa keltiriw mánilerin ańlatadı: aytpaqshı, aytqanday, aytayıq, mäselen, misalı, t.b. Mısalı: *Aytpaqshı*, Shımbayǵa barıp qayttı dep esittim be? (Sh.Seytov). *Mäselen*, kúndegi toyǵanıma, men qánaátshilmen (T.Qayıpbergenov). *Aytqanday*, jumıstıń jaǵdayın aytayın (K.Sultanov). *Aytayıq*, jil sayın balıq ishki kólden tereńge kóshedi (Ó.Ayjanov).

Joqarıda keltirilgen misallar arqalı qaraqalpaq tilindegi modal sózlerdiń mánilik jaqtan bay ekenligin hám sintaksislik xızmeti keń ekenligin kóriwimizge boladı. Ulıwma juwmaqlap aytqanda, modal sózler házirgi qaraqalpaq tilindegi sóz shaqapları sistemasında belgili orındı iyeleytuǵın sózlerdiń leksika-grammatikalıq toparı bolıp tabıladı.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Хазирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. – Нөкис: Билим, 1994. – Б. 411–414.
2. Хазирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. – Нөкис: Билим, 1992. – Б. 355-356.
3. Хазирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. – Нөкис: Билим, 1992. – Б. 355-357.
4. Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 582–588.

⁵ Камилъджанов Р.А. Модальные слова в современном узбекском языке. – АКД. – Ташкент, 1975. – Б. 15.

5. Камильджанов Р.А. Модальные слова в современном узбекском языке. – АКД.
– Ташкент, 1975. – Б. 15.